

Jacek Tebinka

Gdańsk

Przegląd brytyjskiej literatury naukowej na temat wydarzeń 1939 roku

Celem artykułu jest przybliżenie Czytelnikom współczesnych brytyjskich publikacji naukowych poświęconych wybuchowi II wojny światowej, w tym przede wszystkim wydarzeniom dyplomatycznym, które poprzedziły 1 IX 1939 r. Podstawowym problemem, jaki napotyka się, próbując omówić brytyjską historiografię, jest kwestia określenia kręgu badaczy, o których należałoby wspomnieć. Analizę trudno ograniczyć jedynie do historyków z Wysp Brytyjskich. Świat publikacji naukowych i uniwersytetów w sferze języka angielskiego jest systemem naczyń połączonych, stąd też obok nazwisk Brytyjczyków pojawią się w omówieniu także naukowcy z brytyjskich dominiów, szczególnie z Kanady.

W ostatnich dwóch dekadach, po upadku systemu komunistycznego w Europie, badania nad genezą II wojny światowej nie były już tak popularne wśród historyków, jak w poprzednim okresie. W dziedzinie historii najnowszej zostały zdominowane przez problematykę zimnej wojny. Studia nad nią ułatwiło otwarcie archiwów, zarówno w byłych krajach komunistycznych, jak i odtajnienie wielu materiałów, które ze względów bezpieczeństwa były niedostępne dla naukowców w państwach NATO, szczególnie w USA i Wielkiej Brytanii.

Nie oznacza to, że w ostatnich dekadach zaprzestano w Wielkiej Brytanii i innych państwach badań historycznych nad genezą II wojny światowej. Wzmocnionemu zainteresowaniu tymi badaniami sprzyjały zazwyczaj okrągłe rocznice wybuchu wojny. Pewne ograniczenie dla historyków stanowi baza źródłowa badań nad 1939 r., która w ostatnim dwudziestoleciu uległa rozszerzeniu, ale nie na tyle, aby doprowadzić do rozwiązania niektórych problemów badawczych, związanych przede wszystkim z polityką ZSRR. Wprawdzie pojawiły się nowe zbiory dokumentów z radzieckimi dokumentami dyplomatycznymi i historycy spoza Rosji uzyskali co prawda ograniczony dostęp do archiwów, to jednak nie udało się w sposób przekonujący wyjaśnić motywów polityki Stalina. Zresztą badacze brytyjscy z nielicznymi wyjątkami nie posługują się dokumentami w języku rosyjskim, nie wspominając o polskim.

Zainteresowania brytyjskich historyków koncentrują się wokół polityki Wielkiej Brytanii i jej relacji z głównymi aktorami na scenie europejskiej w 1939 r.: Trzecią Rzeszą, Włochami, Francją i ZSRR oraz pozaeuropejskiej — USA i Japonią. Brak zasadniczego poszerzenia w ostatnich latach dostępnych materiałów archiwalnych nie przeszkadza badaczom z kręgu anglojęzycznego w poszukiwaniu nowych interpretacji, opartych na znanych źródłach, co jest oczywiście naukowo wskazane, ale nie zawsze przynosi rewelacyjne rezultaty, a niejednokrot-

nie sprowadza się do podążania wydeptanymi już przez poprzedników ścieżkami w poszukiwaniu oryginalności.

Co składa się na krąg źródłowy, z którego korzystają brytyjscy badacze wydarzeń z 1939 r., prowadzących do wybuchu II wojny światowej. Do czasu odtajnienia przez władze brytyjskie dokumentów dyplomatycznych i protokołów posiedzeń gabinetu z tego okresu pod koniec lat 60. historycy korzystali przede wszystkim z dwóch ważnych edycji źródeł archiwalnych. Jednym z nich była seria zdobytych dokumentów niemieckich *Documents on German Foreign Policy*¹, które aż do lat 90. i odtajnienia części akt dyplomacji ZSRR pozostawały głównym źródłem wiedzy na temat stosunków pomiędzy Kreml i Berlinem. Drugą ważną serią dokumentów są *Documents on British Foreign Policy*, a ściślej mówiąc tomy dotyczące wydarzeń w 1939 r., wydawane w pierwszej połowie lat 50.² Uzupełnienie tego ostatniego wydawnictwa stanowią tzw. *Confidential Prints* z zasobów Foreign Office, publikowane znacznie później, bo w dekadzie lat 80., kiedy były już dostępne w Public Record Office w Kew (obecnie The National Archives)³.

Bariera językowa stanie zapewne na przeszkodzie wykorzystaniu przez badaczy anglojęzycznych Polskich Dokumentów Dyplomatycznych poświęconych aktywności Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP i jego zagranicznych przedstawicielstw w 1939 r.⁴

Ważną rolę poznawczą odgrywa także literatura pamiętnikarska. Główny brytyjski bohater wydarzeń — premier Arthur Neville Chamberlain ze względu na śmierć jesienią 1940 r. nie pozostał po sobie wspomnień, choć jego prywatne dokumenty znajdujące się na Uniwersytecie w Birmingham, w tym listy do siostry, są ważnym źródłem wykorzystywanym przez badaczy w ostatnich dekadach. Pamiętniki szefa brytyjskiej dyplomacji w latach 1937–1940 — lorda Halifaxa rozczarowują, nie można tego jednak powiedzieć o dziurkach Alexandra Cadogana, stałego podsekretarza stanu w Foreign Office, faktycznie osoby numer trzy w tym resorcie w latach 1937–1946⁵. Stanowią one obok dzienników Olivera Harveya, sekretarza lorda Halifaxa, podstawowe źródło pamiętnikarskie do poznania kulis procesu decyzyjnego w Londynie w 1939 r.⁶ Zaginął niestety dziurka prowadzony przez zastępcę lorda Halifaxa Richarda Butlera⁷. Natomiast wspomnienia tego ostatniego, które ukazały się drukiem, nie wnoszą wielu nowych elementów do poznania sposobu podejmowania decyzji w Foreign Office⁸. Wartościowsze od nich są dzienniki Henry’ego Channona, posła konserwatywnego i sympatyka Chamberlaina oraz dyplomaty Roberta Bruce Lockharta⁹.

Z grona przeciwników polityki appeasementu najbardziej znane są wspomnienia polityka konserwatywnego znajdującego się poza gabinetem Chamberlaina, Winstona S. Churchilla

¹ *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, seria D: vol. IV–VII, Washington 1951–1954.

² *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, ed. by E. L. Woodward & R. Butler, third series: vol. IV, London 1951; vol. V, London 1952; vol. VI, London 1953; vol. VII, London 1954.

³ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, ed. by K. Bourne & D. Cameron Watt, Frederick 1984.

⁴ *Polskie dokumenty dyplomatyczne, styczeń–sierpień 1939*, red. S. Żerko, Warszawa 2005; *Polskie dokumenty dyplomatyczne, wrzesień–grudzień 1939*, red. W. Rojek, Warszawa 2007.

⁵ *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945*, ed. by D. Dilks, London 1971.

⁶ *The War Diaries of Oliver Harvey 1937–1940*, ed. J. Harvey, London 1970.

⁷ Martin Gilbert poświadcza fakt istnienia dziurki Butlera, zob. M. Gilbert, *In Search of Churchill. A Historian's Journey*, London 1994, s. 224–225.

⁸ Lord Butler, *The Art of the Possible. The Memoirs of Lord Butler*, London 1971.

⁹ *Chips: The Diaries of Sir Henry Channon*, ed. by R. Rhodes James, London 1993; *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart*, vol. II: 1939–1965, ed. K. Young, London 1980.

pt. *The Second World War*¹⁰. Żaden brytyjski polityk nie miał takich warunków do tworzenia swojego wizerunku, jak właśnie on, zatrudniając zespół badaczy i mając dostęp do tajnych na przełomie lat 40. i 50. XX w. archiwów rządu JKM¹¹. Ukończone w latach 50., pod jego okiem, sześciotomowe monumentalne dzieło nie stanowi w gruncie rzeczy tradycyjnego pamiętnika, ale raczej dostarcza osobistego spojrzenia na genezę i przebieg II wojny światowej, stąd jest też przez badaczy brytyjskich traktowane z coraz większą ostrożnością.

Brytyjska literatura wspomnieniowa powstała po II wojnie światowej, a dotycząca jej genezy jest bardzo obszerna¹². W ostatnich dwóch dekadach pojawiło się jednak stosunkowo niewiele wartościowych pozycji. Rozczarowują wspomnienia dyplomaty Franka Robertsa¹³. Warto natomiast przywołać interesujące diariusze polityków: laburzysty Hugh'a Daltona¹⁴ i konserwatysty Leo Amery'ego¹⁵.

Z polskiej literatury wspomnieniowej najczęściej przez historyków brytyjskich są wykorzystywane pamiętniki ambasadora RP w Londynie Edwarda Raczyńskiego¹⁶, rzadziej ministra spraw zagranicznych Józefa Becka, czy też ambasadorów Józefa Lipskiego¹⁷ w Berlinie i Juliusza Łukasiewicza¹⁸ w Paryżu.

Przed omówieniem najważniejszych pozycji brytyjskiej literatury naukowej z ostatnich dwóch dekad, poświęconej przyczynom wybuchu II wojny światowej, warto przypomnieć książki, które wciąż zachowują aktualność i są najczęściej wykorzystywane przez współczesnych autorów. Nadal do kanonu syntez brytyjskiej polityki zagranicznej należą prace Williama Nortona Medlicotta¹⁹ i Paula Kennedy'ego²⁰. Oficjalna historia brytyjskiej polityki zagranicznej w czasie II wojny światowej, autorstwa Llewellyna Woodwarda, obejmuje okres od 1 IX 1939 r.²¹ Z nowszych godne uwagi są książki Christophera Johna Barletta²², Paula W. Doerra²³ i Davida Reynoldsa²⁴, którzy mogli już szerzej wykorzystać monografie oparte na badaniach w archiwach głównie brytyjskich i amerykańskich.

Przyczyny wybuchu II wojny światowej była przedmiotem sporów m.in. jeżeli chodzi o politykę Hitlera. Przez lata punktem odniesienia była kontrowersyjna książka brytyjskiego history-

¹⁰ W. S. Churchill, *The Second World War*, vol. I–VI, London 1948–1954.

¹¹ O sposobie pisania przez Churchilla zob. F. Woods, *Artillery of Words. The Writing of sir Winston Churchill*, London 1992, s. 137–142, 154–160.

¹² Obszerne wyczerpanie literatury wspomnieniowej zob. *British Foreign Policy 1918–1945. A Guide to Research and Research Materials*, com. and ed. by S. Aster, Wilmington 1991, a także Andrew Roberts, „*The Holy Fox*”. *A Life of Lord Halifax*, Basingstoke 1991, s. 325–328.

¹³ F. Roberts, *Dealing with Dictators. The Destruction and Revival of Europe 1930–1970*, London 1991.

¹⁴ *The Political Diary of Hugh Dalton 1918–1940, 1945–1960*, ed. B. Pimlott, London 1986.

¹⁵ *The Empire at Bay. The Leo Amery Diaries 1929–1945*, ed. by J. Barnes and D. Nicholson, London 1988.

¹⁶ E. Raczyński, *In Allied London*, London 1962.

¹⁷ *Diplomat in Berlin, 1933–1939: Papers and Memoirs of Józef Lipski Ambassador of Poland*, ed. by W. Jędrzejewicz, New York 1968.

¹⁸ *Diplomat in Paris, 1936–1939: Papers and Memoirs of Juliusz Łukasiewicz Ambassador of Poland*, ed. by W. Jędrzejewicz, New York 1970.

¹⁹ W. M. Medlicott, *British Foreign Policy since Versailles 1919–1963*, London 1968.

²⁰ P. Kennedy, *The Realities behind Diplomacy. Background Influences on British External Policy 1865–1980*, London 1981.

²¹ L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, vol. I, London 1970.

²² Ch. J. Barlett, *British Foreign Policy in the Twentieth Century*, Basingstoke 1989.

²³ P. W. Doerr, *British Foreign Policy 1919–1939*, Manchester 1998.

²⁴ D. Reynolds, *Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century*, London 2000.

ka Alana J. P. Taylora pt. *The Origins of the Second World War*, w której podjął nieudaną próbę rehabilitacji Hitlera za jego przedwojenną działalność na arenie międzynarodowej, twierdząc, że był on zwykłym europejskim politykiem, którego celem nie była bynajmniej wojna²⁵. Koncepcje te wyszły spod pióra byłego komunisty i nauczyciela akademickiego Martina Gilberta i Normana Daviesa, powodując wieloletnią dyskusję, w której Taylor znalazł się w osamotnieniu, choć jego nazwisko stało się inspiracją dla różnych wydawnictw, w tym interesującego zbioru artykułów, głównie brytyjskich historyków, wydanego w 1986 r.²⁶

W tym czasie jednak wiedza o kulisach wydarzeń, które doprowadziły do wojny była znacznie większa, m.in. dzięki odtajnieniu brytyjskich archiwów, niż na początku lat 60., kiedy Taylor opublikował swoją książkę. W miarę dostępu do coraz większej liczby źródeł archiwalnych tezy Taylora stawały się bezprzedmiotowe. Z dorobku historiografii widać wyraźnie, że wojna nie była wydarzeniem przypadkowym, ale rezultatem konsekwentnych działań Hitlera, który dążył do jej wywołania, ignorując w sierpniu 1939 r. sygnały z Londynu świadczące o skłonności Brytyjczyków do ustępstw kosztem polskich praw w Gdańsku. Z wydanych po odtajnieniu brytyjskich dokumentów monografii nadal dużą wartość mają prace autorstwa Kanadyjczyka Sydneya Astera²⁷ i Brytyjczyka, czołowego przedstawiciela szkoły historycznej Peterhouse, Maurice Cowlinga²⁸. Wśród nich szczególne miejsce zajmuje książka Iana Colvina pt. *The Chamberlain Cabinet. How the Meetings in 10 Downing Street, 1937–9 Led to the Second World War*²⁹. To właśnie on jako 26-letni korespondent „News Chronicle” w Berlinie powiadomił 29 III 1939 r. Londyn o niemieckich przygotowaniach do napaści na Polskę, co przyczyniło się do udzielenia jej przez Chamberlaina gwarancji bezpieczeństwa. Książkę Colvina, choć opartą na brytyjskich archiwaliach, warto czytać razem z nowszym, interesującym studium procesu decyzyjnego w brytyjskiej polityce zagranicznej i funkcjonowania gabinetu w latach 1938–1941 pióra Christophera Hilla³⁰.

Publikacjom książkowym dotyczącym genezy II wojny światowej sprzyjała 50. rocznica jej wybuchu. Jeszcze w 1986 r. ukazała się jedna z najlepszych monografii na ten temat autorstwa P. M. H. Bella, który nie ograniczył się tylko do analizy wydarzeń w 1939 r., ale zajął się również okresem poprzedzającym wybuch wojny niemiecko-radzieckiej i atak japoński na Pearl Harbour³¹. W 1989 r. wydano także inne publikacje naukowe poświęcone przyczynom wybuchu II wojny światowej³². Przydatnego omówienia literatury dziś już starszej dokonała Anna Cieniela w artykule w „Zeszytach Historycznych”³³.

Najpełniejszy obraz wydarzeń w 1939 r. dostarcza po dzień dzisiejszy monumentalna praca wybitnego brytyjskiego historyka Donalda Camerona Watta pt. *How War Came. The Immedia-*

²⁵ A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, London 1961.

²⁶ *The Origins of the Second World War Reconsidered: A. J. P. Taylor Debate after Twenty-Five Years*, ed. by G. Martel, London 1986.

²⁷ S. Aster, *1939. The Making of the Second World War*, London 1973.

²⁸ M. Cowling, *The Impact of Hitler. British Politics and British Policy 1933–1940*, Cambridge 1975.

²⁹ I. Colvin, *The Chamberlain Cabinet. How the Meetings in 10 Downing Street, 1937–9 Led to the Second World War Told for the First Time from the Cabinet Papers*, London 1971.

³⁰ Ch. Hill, *Cabinet Decisions on Foreign Policy. The British Experience October 1938–June 1941*, Cambridge 1991.

³¹ P. M. H. Bell, *The Origins of the Second World War in Europe*, London 1986.

³² *Paths to War. New Essays on the Origins of the Second World War*, ed. by R. Boyce, E. M. Robertson, London 1989; R. Lamb, *The Drift to War 1922–1939*, London 1989.

³³ A. Cieniela, *Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku; wola walki czy próba uniknięcia wojny?*, „Zeszyty Historyczne” 1986, z. 75.

te *Origins of the Second World War 1938–1939*³⁴. To obszerne opracowanie zawiera wyczerpującą analizę genezy II wojny światowej, choć autor nie mógł jeszcze wykorzystać informacji pochodzących z archiwów radzieckich. Watt należy zresztą do szkoły historycznej powątpiewającej w dążenie Stalina do zawarcia realnego sojuszu z Wielką Brytanią i Francją przeciw Trzeciej Rzeszy latem 1939 r. Twierdzi on, że już od wiosny tego roku Moskwa podsuwała Niemcom informacje, za pomocą agentury, wskazujące, że negocjacje ZSRR z mocarstwami zachodnimi w sprawie sojuszu posuwały się dalej, niż to było w rzeczywistości. Cel takiego działania sprowadzał się do skłonięcia Hitlera, by złożył Stalinowi ofertę porozumienia. Trudno się jednak zgodzić się z poglądem Watta, iż gwarancje brytyjskie dla Polski nie pozostawiały żadnego pola manewru Londynowi i dalej, że „Decyzja, wojna czy pokój, została dobrowolnie oddana przez Chamberlaina w nerwowe ręce pułkownika Becka i jego towarzyszy z junty”³⁵. Watt jest również autorem ważnego artykułu pt. *On Theories of the Origins of Wars*, który także ukazał się w 1989 r.³⁶ Z najnowszych pozycji o genezie wojny warto wymienić książki: Richarda Overy³⁷, Andrew J. Croziera³⁸ i Victora Rothwella³⁹, a także zbiór artykułów *The Origins of World War Two: The Debate Continues*, zawierający rozdział poświęcony Polsce autorstwa Anity Prazmowskiej⁴⁰. O roli, jaką odegrała Francja w wydarzeniach prowadzących do wojny, pisze Robert J. Young w ciekawym studium *France and the Origins of the Second World War*⁴¹.

Od czasu książki Anny Ciencialy pt. *Poland and the Western Powers, 1938–1939*⁴², która obiektywnie przedstawiła polskie możliwości i ograniczenia w miesiącach poprzedzających wybuch II wojny światowej, nie ulegając łatwej pokusie krytyki polityki Becka, nie ma tekstu, opartego na materiałach archiwalnych niedostępnych 40 lat temu, w którym wyczerpująco przedstawiono by rolę Polski w polityce mocarstw w 1939 r. Nie wypełnia tej pustki książka Anity Prazmowskiej *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*⁴³, dotycząca zresztą węższego zakresu tematycznego. Monografia oparta na brytyjskich oraz polskich źródłach stanowi i tak wyjątek wśród prac anglojęzycznych, których autorzy ze względu na barierę językową nie są w stanie wykorzystać archiwaliów wytworzonych przez dyplomację RP. Przykładem tego jest kontrowersyjna książka Simona Newmana z 1976 r. o brytyjskich gwarancjach dla Polski, w której twierdzi on, że Wielka Brytania starała się sprowokować za ich pomocą wojnę niemiecko–polską, uniemożliwiając porozumienie pomiędzy Berlinem i Warszawą⁴⁴.

³⁴ D. C. Watt, *How War Came, The Immediate Origins of the Second World War 1938–1939*, London 1989.

³⁵ Ibidem, s. 185–186.

³⁶ D. C. Watt, *On Theories of the Origins of Wars*, „International Affairs” 1989, N° 4.

³⁷ R. Overy, *The Origins of the Second World War*, London 1998 (wyd. II).

³⁸ A. J. Crozier, *The Causes of the Second World War*, Oxford 1997.

³⁹ V. Rothwell, *Origins of the Second World War*, Manchester 2001.

⁴⁰ *The Origins of World War Two: The Debate Continues*, ed. by R. Boyce and J. A. Maiolo, Basingstoke 2003.

⁴¹ R. J. Young, *France and the Origins of the Second World War*, London 1996.

⁴² A. Cienciala, *Poland and the Western Powers, 1938–1939. A Study in Independence of Eastern and Western Europe*, London 1968.

⁴³ A. J. Prazmowska, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, Cambridge 1987; autorka przedstawiła znaczenie państw Europy Wschodniej w przededniu wojny, zob. eadem, *Eastern Europe and the Origins of the Second World War*, Basingstoke 2000.

⁴⁴ S. Newman, *March 1939. The British Guarantee to Poland. A Study in the Continuity of British Foreign Policy*, Oxford 1976; polskie tłumaczenie idem, *Gwarancje brytyjskie dla Polski. Marzec 1939*, Warszawa 1981.

Nawet jednak w ostatniej, nie najlepszej, książce Normana Daviesa pt. *Europe at War 1939–1945: No Simple Victory*⁴⁵, nie znajdziemy odwołania do dokumentów w języku polskim, choć autor zna go dobrze. Davies skupia się zresztą na samej wojnie, a nie jej genezie. Publikacje naukowe w języku polskim praktycznie nie istnieją w brytyjskiej historiografii. W Polsce, pomimo ciągłych dyskusji o tzw. polityce historycznej, brak obecnie strategii wspierania finansowania tłumaczeń na język angielski polskich monografii historycznych dotyczących historii najnowszej⁴⁶.

Nie sposób pisać o wydarzeniach poprzedzających wybuch II wojny światowej bez uwzględnienia roli Polski. W brytyjskiej historiografii jest więc ona traktowana od momentu udzielenia przez premiera Neville'a Chamberlaina gwarancji 31 III 1939 r. w sposób podmiotowy i intencje władz w Warszawie są na ogół trafnie przedstawiane, choć autorzy nie wykorzystują nawet bogactwa brytyjskich dokumentów dotyczących Polski. Chlubnym wyjątkiem jest książka lorda Bethella *The War Hitler Won* wydana w 1972 r., ciągle wartościowa, w której znajdziemy analizę wydarzeń dyplomatycznych poprzedzających niemiecki atak na Polskę, a przede wszystkim polityki mocarstw w czasie kampanii wrześniowej⁴⁷.

Napaść ZSRR na Polskę 17 IX 1939 r. znajduje się na drugim planie zainteresowań brytyjskich historyków. Nierzadkie są próby jej usprawiedliwiania za pomocą twierdzeń, że Polska zagarnęła w 1920 r. za dużo niepolskich terytoriów na wchodzie, tak jakby oddanie Kresów Wschodnich w ręce ludobójczego reżimu bolszewickiego było najlepszym sposobem na zagwarantowanie Polsce bezpieczeństwa i zapobieżenie porozumieniu Stalina z Hitlerem⁴⁸. Obiektywny obraz radzieckiej napaści 17 września znaleźć można w artykule Keitha Sworda⁴⁹ i zbiorze artykułów autorstwa brytyjskich oraz polskich historyków pt. *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939–41*⁵⁰. W innym interesującym zbiorze artykułów autorów m.in. brytyjskich i polskich pt. *The Baltic and the Outbreak of the Second World War* ukazał się ciekawy tekst Thomasa Lane'a o stosunku Londynu do radzieckiej polityki okupacyjnej na ziemiach polskich⁵¹.

Kluczowym problemem dla autorów brytyjskich w dyskusji o genezie II wojny światowej jest jednak kwestia polityki appeasementu. Przez dziesięciolecia spór toczył się pomiędzy dwoma szkołami. Dosyć popularny był pogląd wyrażony przez Martina Gilberta i Richarda Gotta w książce *The Appeasers*⁵², że appeasement doprowadził do skutków zgubnych i trzeba było większej stanowczości wobec Hitlera, co zapobiegłoby wojnie. Krytycy tego podejścia opowiadają się za tezą, że nie było innego wyjścia, a polityka ustępstw dała Wielkiej Brytanii czas na przygotowanie się do wojny i wynikała ze słabości ekonomicznej oraz militarnej mocarstw za-

⁴⁵ N. Davies, *Europe at War 1939–1945: No Simple Victory*, London 2007.

⁴⁶ Jednym z wyjątków była inicjatywa Urzędu Miasta Bydgoszcz, dzięki której wydano w języku angielskim zbiór tekstów i dokumentów poświęcony twórcy złamania Enigmy, *Marian Rejewski 1905–1980. Living with the Enigma Secret*, Bydgoszcz 2005.

⁴⁷ N. Bethell, *The War Hitler Won*, September 1939, London 1972; pol. tłum. idem, *Zwycięska wojna Hitlera, wrzesień 1939*, Warszawa 1997.

⁴⁸ Pogląd o zaborczości Polski na Wschodzie zob. P. Neville, *Hitler and Appeasement. The British Attempt to Prevent the Second World War*, London 2006, s. 161–162.

⁴⁹ K. Sword, *British Reactions to the Soviet Occupation of Eastern Poland in September 1939*, „Slavonic and East European Review” 1991, N° 1.

⁵⁰ *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939–41*, ed. by K. Sword, London 1991.

⁵¹ Th. Lane, *The Soviet Occupation of Poland through British eyes*, w: *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, ed. by J. Hiden & T. Lane, Cambridge 1992.

⁵² M. Gilbert, R. Gott, *The Appeasers*, London 1963.

chodnich. Trudno dzisiaj znaleźć zwolenników jednej szkoły myślenia. Dominuje raczej bardziej zrównoważony sposób patrzenia na przeszłość w tej sprawie.

Świadczą o tym m.in. liczne publikacje na temat relacji brytyjsko-francuskich w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej. Interesującą pozycją dającą obraz tych stosunków do marca 1938 r. jest książka Martina Thomasa pt. *Britain, France and Appeasement. Anglo-French relations in the Era of Popular Front*⁵³, która stanowi uzupełnienie pracy Nicole Jordana pt. *The Popular Front and Central Europe: The Dilemmas of French Impotence 1918–1940*. Jordan znakomicie pokazuje politykę gen. Maurice'a Gamelina oszukiwania Polski co do wykonania przez Francję sojuszniczych zobowiązań⁵⁴. Szerszy obraz kontaktów Londynu i Paryża ukazuje P. M. H. Bell w wartościowej i dobrze napisanej syntezie *France and Britain 1900–1940. Entente & Estrangement*⁵⁵. Z kolei Michael Dockrill w *British Establishment Perspectives on France, 1936–40* analizuje postrzeganie Francji przez brytyjskie elity polityczne⁵⁶.

Od kolejnego schematu poznawczego pragnie odejść Peter Jackson w ciekawej monografii *France and the Nazi Menace*⁵⁷. Nie chce on być klasyfikowany jako zwolennik szkoły widzącej w dekadencji Francji i jej przywódców źródła klęski w 1940 r. ani też przeciwnego poglądu, iż francuscy przywódcy realizowali jedyną możliwą strategię wobec słabości gospodarczej i militarnej państwa, którym rządili. Peter Jackson twierdzi, że polityką twardości nie zniechęciłaby Hitlera w czasie kryzysu sudeckiego. Bliski tej drugiej szkole historycznej jest Talbot C. Imlay, uznając złą sytuację ekonomiczną Francji za jeden z istotnych powodów polityki appeasementu wobec Niemiec⁵⁸. Natomiast istotny atut książki Jacksona stanowi analiza wpływu działań francuskiego wywiadu na podejmowanie decyzji politycznych i wojskowych w Paryżu.

Stosunki Wielkiej Brytanii z ZSRR są szczególnym przedmiotem zainteresowania brytyjskich badaczy ze względu na burzliwe relacje pomiędzy Londynem i Moskwą od czasu rewolucji bolszewickiej oraz rolę Stalina w doprowadzeniu do wybuchu II wojny światowej, choć nie oceniają oni tego tak jednoznacznie, jak w historiografii polskiej. Ze starszych, choć ciągle wartościowych pozycji należy wspomnieć o książce Martina Kitchena pt. *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War*⁵⁹. Bardziej wyrozumiały dla motywów polityki ZSRR jest były brytyjski ambasador w Moskwie Curtis Keeble w syntetycznym zarysie relacji pomiędzy Wielką Brytanią i ZSRR, a potem Rosją w XX w.⁶⁰

Stopień wykorzystania przez badaczy brytyjskich rosyjskich archiwów, czy dokumentów z nich pochodzących pozostawia sporo do życzenia. Najczęściej odwołują się oni do tłumaczeń, a nie materiałów oryginalnych. Częściowo odtajnienie dokumentów radzieckich wobec ich niejednoznaczności, wynikających ze sposobu podejmowania decyzji przez Stalina, dostarczyło argumenty przedstawicielom dwóch szkół historycznych, starających się poznać motywy po-

⁵³ M. Thomas, *Britain, France and Appeasement. Anglo-French relations in the Era of Popular Front*, Oxford 1996.

⁵⁴ N. Jordan, *The Popular Front and Central Europe. The Dilemmas of French Impotence 1918–1940*, Cambridge 1992.

⁵⁵ P. M. H. Bell, *France and Britain 1900–1940. Entente & Estrangement*, London 1996.

⁵⁶ M. Dockrill, *British Establishment Perspectives on France, 1936–40*, London 1999.

⁵⁷ P. Jackson, *France and the Nazi Menace. Intelligence and the Policy Making 1933–1939*, Oxford 2000.

⁵⁸ T. C. Imlay, *Facing the Second World War. Strategy, Politics, and Economics in Britain and France 1938–1940*, Oxford 2003.

⁵⁹ M. Kitchen, *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War*, New York 1986.

⁶⁰ C. Keeble, *Britain and the Soviet Union, 1917–1989*, Basingstoke 1990, nowsze wyd. zob. idem, *Britain, the Soviet Union and Russia*, New York 2000.

lityki ZSRR w 1939 r., która doprowadziła do paktu z Hitlerem i podziału Europy Wschodniej pomiędzy totalitarnych agresorów.

Znanymi przedstawicielami szkoły, popularnej w Polsce, widzącej powód zawarcia paktu Ribbentrop–Mołotow przede wszystkim w dążeniu Stalina do wywołania wojny pomiędzy mocarstwami zachodnimi i Trzecią Rzeszą oraz wyciągnięcia z niej korzyści dla ZSRR, są amerykańscy historycy: Robert Tucker, Gerhard Weinberg i Richard Raack. Wśród autorów brytyjskich dosyć często znaleźć można zwolenników poglądu, że Moskwa opowiadała się szczerze za budowę systemu bezpieczeństwa w Europie i jedynie stanowisko Wielkiej Brytanii oraz Francji skłoniło Stalina do zawarcia porozumienia z Hitlerem. Historycy z tej szkoły są krytycznie nastawieni do polskiej odmowy przepuszczenia wojsk radzieckich, ale raczej nie wskazują na ten czynnik jako decydujący dla fiaska trójstronnych rozmów, przypisując go uprzedzeniom w Londynie i Paryżu wobec Moskwy oraz widząc w układzie monachijskim początek drogi Stalina do układu z Hitlerem. Hugh Ragsdale w monografii pt. *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, stara się dowieść, że Stalin chciał zachowania demokratycznej Czechosłowacji i był gotów pomóc jej militarnie, naruszając suwerenność Polski tak długo, jak długo Praga mogła liczyć na poparcie Paryża⁶¹.

Najbardziej prominentnym reprezentantem tej szkoły historycznej jest obecnie Geoffrey Roberts, twierdzący, że Stalin szczerze popierał politykę zbiorowego bezpieczeństwa. Roberts jest autorem licznych publikacji na ten temat⁶². Podsumowanie jego poglądów znajdziemy w najnowszej książce pt. *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, krytycznie przyjętej nawet przez Jonathana Haslama, jednego ze znanych badaczy i zwolennika, choć nie tak bezkrytycznego, teorii o dążeniu Kremla do stworzenia z mocarstwami zachodnimi systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie⁶³. Roberts dostrzega w „interesie narodowym” główny motyw polityki Stalina w 1939 r., choć jednocześnie przytacza jego słowa skierowane do sekretarza generalnego Kominternu Georgi Dymitrowa, świadczące o imperialnych zamiarach Kremla. Roberts błędnie twierdzi, że wszystkie terytoria przyznane ZSRR w pakcie Ribbentrop–Mołotow leżały na wschód od tzw. linii Curzona. Według niego „zachodnie regiony Białorusi i Ukrainy” zamieszkiwała mniejszość polska, choć w rzeczywistości Kresy Wschodnie stanowiły mozaikę narodową i trudno było na nich dokonać podziału obszarów według kryterium przynależności narodowej, nie wspominając, że elity ukraińskie i znacznie mniejsze białoruskie w II RP nie były zainteresowane w podboju przez ZSRR. Badacze zachodni zazwyczaj bezkrytycznie podchodzą do tzw. linii Curzona, traktując ją bezpodstawnie jako sprawiedliwą granicę etnograficzną Polski na Wschodzie. Roberts w swojej ignorancji sięga jednak dalej, twierdząc, że brytyjski minister spraw zagranicznych lord Curzon przewodniczył na konferencji pokojowej w Paryżu komisji, która wytyczyła linię stanowiącą etnograficzną wschodnią granicę Polski⁶⁴.

⁶¹ H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, Cambridge 2004.

⁶² G. Roberts, *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler*, London 1989; idem, *Infamous Encounter? The Merekalov — Weizsacker Meeting of 17 April 1939*, „The Historical Journal” 1992, N° 4; idem, *The Fall of Litvinov. A Revisionist View*, „Journal of Contemporary History” 1992; idem, *The Soviet Union and the Origins of the Second World War: Russo–German Relations and the Road to War 1933–41*, New York 1995.

⁶³ G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*, Yale 2006; zob. recenzję J. Haslama, „Journal of Modern History” 2008, N° 4, s. 968–970; Haslama jest autorem pracy *The Soviet Union and the Struggle for the Collective Security 1934–1938*, New York 1985.

⁶⁴ G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War...*, s. 37.

Jeszcze dalej niż Geoffrey Roberts w obwinianiu Polski za fiasko braku porozumienia Wielkiej Brytanii i Francji z ZSRR idzie kanadyjski badacz Michael Jabara Carley w książce pt. *1939: The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*, choć zdaje sobie sprawę, co oznaczałaby dla Polaków obecność Armii Czerwonej na ich terytorium⁶⁵. Carley pomniejsza znaczenie Kominternu w polityce Moskwy wobec świata zewnętrznego, traktując samą wrogość wobec komunizmu eksportowanego przez bolszewików jako rzecz naganną. Ignoruje on także fakt, że za złe stosunki brytyjsko-radzieckie nie była odpowiedzialna bynajmniej tylko jedna strona, czyli w jego ujęciu Londyn. Widać też z tekstu książki, że jak to napisał Igor Lukes z Boston University, Carley „ma problem z Polską”, co nie najlepiej świadczy o jego obiektywności⁶⁶. Trudno tej cechy odmówić natomiast interesującemu studium stosunków brytyjsko-radzieckich w okresie międzywojennym autorstwa Keitha Neilsona pt. *Britain and Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order 1919–1939*⁶⁷. Ukazały się też dwie interesujące monografie przedstawiające sposób postrzegania Kremla w Wielkiej Brytanii. Louice Grace Shaw zajął się stosunkiem elit politycznych w Londynie do ZSRR⁶⁸, a Michael Hughes obserwacjami brytyjskich dyplomatów przebywającymi w tym państwie⁶⁹. Nic jednak nie wskazuje na to, aby spór o motywy polityki Stalina prowadzącej do zbliżenia z Berlinem szybko wygasł.

Z opracowań dotyczących bilateralnych relacji Wielkiej Brytanii z innymi państwami godna uwagi jest książka B. J. McKerchera o stosunkach z USA w dobie appeasementu, a następnie II wojny światowej⁷⁰. Z kolei Brock Millman omówił stosunki brytyjsko-tureckie w latach 1934–1940⁷¹, a Anthony Best starania Londynu, aby nie doszło do wojny na Dalekim Wschodzie⁷². Jednym z najnowszych opracowań na temat podobnych prób w Europie jest monografia Petera Neville'a pt. *Hitler and Appeasement. The British Attempt to prevent the Second World War*⁷³.

Polityka militarna Wielkiej Brytanii bezustannie znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy tego kraju. Cennym uzupełnieniem klasycznych już książek Briana Bonda⁷⁴ i Michaela Howarda⁷⁵ są prace nowsze. Warto wśród nich wymienić monografie poświęcone znaczeniu Royal Navy w brytyjskiej strategii w okresie międzywojennym oraz brytyjsko-francuskim relacjom wojskowym⁷⁶.

Ważnym czynnikiem poznania przyczyn wybuchu II wojny światowej są ekonomiczne aspekty sytuacji w Europie latem 1939 r. Dobrze czyni to amerykański historyk David E. Kaiser

⁶⁵ M. Jabara Carley, *1939: The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*, Chicago 1999.

⁶⁶ Recenzja Igora Lukesa na stronie <<http://www.h-net.org/reviews>>.

⁶⁷ K. Neilson, *Britain and Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order 1919–1939*, Cambridge 2006.

⁶⁸ L. G. Shaw, *The British Political Elite and the Soviet Union 1937–1939*, London 2003.

⁶⁹ M. Hughes, *Inside the Enigma: British Officials in Russia, 1900–1939*, London 1997.

⁷⁰ B. J. C. McKercher, *Transition of Power: Britain's Loss of Global Pre-Eminence to the United States, 1930–1945*, Cambridge 1999.

⁷¹ B. Millman, *The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934–1940*, Montreal 1998.

⁷² A. Best, *Britain, Japan and Pearl Harbor: Avoiding War in East Asia, 1936–41*, London 1995.

⁷³ P. Neville, *Hitler and Appeasement. The British Attempt to Prevent the Second World War*, London 2006.

⁷⁴ B. Bond, *British Military Policy between Two World Wars*, London 1980.

⁷⁵ M. Howard, *The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy between Wars*, London 1972.

⁷⁶ J. Maiolo, *Royal Navy and Nazi Germany, 1933–39: A Study in Appeasement and the Origins of the Second World War*, London 1998; Ch. Bell, *The Royal Navy, Seapower and Strategy between the Wars*, London 2000; *Anglo-French Defensive Relations between the Wars*, ed. by M. S. Alexander, W. J. Philpott, Basingstoke 2002.

w pracy pt. *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe*⁷⁷. Z kolei brytyjski autor Richard Overy doskonale demaskuje mit sukcesu ekonomicznego, jaki Hitler rzekomo odniósł w drugiej połowie lat 30. XX w.⁷⁸

Wpływ brytyjskich służb specjalnych na kształtowanie polityki zagranicznej Chamberlaina w 1939 r. oraz kwestia dopływu tajnych informacji zdobytych przez wywiad znajdowały się długo w sferze tajemnicy z powodu braku dostępu do źródeł. Oficjalna historia wywiadu brytyjskiego — *British Intelligence in the Second World War* powstawała z dużymi trudnościami od końca lat 60.⁷⁹ Początkowo miała być jedynie wewnętrznym opracowaniem podsumowującym działania wywiadu w czasie II wojny światowej. Ostatecznie postanowiono ją wydać w normalnym obiegu czytelnicy. Wielotomowe dzieło zawiera wiele ograniczeń związanych z daleko idącą cenzurą ze strony brytyjskich służb specjalnych. Brak nazwisk pracowników, anonimowi bohaterzy, pominięcie łamania szyfrów dyplomatycznych innych państw przez Brytyjczyków, czy też niewystępowanie instytucji Secret Intelligence Service (SIS — MI6), to tylko niektóre słabości oficjalnej historii brytyjskiego wywiadu. O jakości niektórych części świadczy fakt, że rozdział o Enigmie trzeba było uzupełnić specjalnym dodatkiem w kolejnym tomie, po ukazaniu się publikacji pokazujących polski wkład w złamanie niemieckiego szyfru mechanicznego, a autorzy *British Intelligence in the Second World War* mieli przecież dostęp do nieodtajnionych jeszcze dokumentów na ten temat.

Nie mniej interesujące i nadal cenne są monografie historyków, którzy nie posiadali uprzywilejowanego dostępu do archiwów służb specjalnych. Wesley Wark przedstawił działania brytyjskiego wywiadu wobec Niemiec w latach 1933–1939⁸⁰, a Anthony Glees zajął się próbami powstrzymania penetracji komunistycznej na Wyspach Brytyjskich⁸¹. Najbardziej pełny obraz aktywności brytyjskich służb specjalnych w okresie międzywojennym znajdziemy u znanego badacza tej problematyki Christophera Andrew w książce pt. *Secret Service. The Making of the British Intelligence Community*⁸². Stosunkowo niewiele uwagi poświęca wydarzeniom z 1939 r. Richard J. Aldrich w interesującej monografii poświęconej zmaganiom wywiadowczym na Dalekim Wschodzie w czasie II wojny światowej⁸³.

Od drugiej połowy lat 90. zeszłego stulecia zniknęły niektóre bariery w związku ze stopniowym odtajnianiem przez władze brytyjskie dokumentów służby bezpieczeństwa (Security Service — MI5). W rezultacie tego procesu ukazała się oficjalna historia tej instytucji w latach 1908–1945, przygotowana wcześniej na jej potrzeby wewnętrzne przez Johna Curry'ego pt. *The Security Service 1908–1945: The Official History*⁸⁴. Dla badaczy historii politycznej bardziej interesujące wydaje się udostępnienie depeesz dyplomatycznych różnych państw, przechwyco-

⁷⁷ D. E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Germany, Britain, France and Eastern Europe*, Princeton 1980.

⁷⁸ R. Overy, *War and the Economy in the Third Reich*, Oxford 1994.

⁷⁹ *British Intelligence in the Second World War*: vol. I: *Its Influence on Strategy and Operations*, London 1979; vol. II: *Its Influence on Strategy and Operations*, London 1981; vol. III, part 1: *Its Influence on Strategy and Operations*, London 1984; vol. III, part 2: *Its Influence on Strategy and Operations*, London 1988; vol. IV: *Security and Counter-Intelligence*, London 1990, vol. V: M. Howard, *Strategic Deception*, London 1990.

⁸⁰ W. Wark, *The Ultimate Enemy: British Intelligence and Nazi Germany, 1933–39*, Ithaca 1985.

⁸¹ A. Glees, *The Secrets of the Service. British Intelligence and Communist Subversion 1939–1951*, London 1987.

⁸² Ch. Andrew, *Secret Service. The Making of the British Intelligence Community*, London 1992 (wyd. III).

⁸³ R. J. Aldrich, *Intelligence and the War Against Japan. Britain, America and the Politics of Secret Service*, Cambridge 2000.

⁸⁴ J. Curry, *The Security Service 1908–1945: The Official History*, London 1999.

nych i odczytanych przez brytyjski radiowywiad w 1939 r. Pozwalają one lepiej ocenić stopień poinformowania Foreign Office o zamiarach innych służb dyplomatycznych i czekają na wykorzystanie przez historyków.

Nadal niedostępne pozostają dokumenty wywiadu, czyli SIS, choć czasami pojawiają się one w innych zespołach archiwalnych już odtajnionych. Nie jest to jednak największy problem, biorąc pod uwagę nieskuteczność działań tej instytucji w Niemczech oraz fakt, że większość prób mediacji pokojowych odbywała się kanałami prywatnymi, a nie za pośrednictwem MI6.

Znaczne poszerzenie dostępu w Londynie do dokumentów służb specjalnych ułatwiło też powstanie tomu artykułów poświęconych polsko-brytyjskiej współpracy wywiadowczej w przededniu i w czasie II wojny światowej, będącego rezultatem współdziałania badaczy z obu państw⁸⁵. Znajduje się w nim artykuł Jana S. Ciechanowskiego i Jacka Tebinki poświęcony m.in. przekazaniu w lipcu 1939 r. przez polski wywiad Brytyjczykom i Francuzom bezcennych informacji o sposobach łamania niemieckiego szyfru maszynowego Enigmy, czego polscy sojusznicy nie byli w stanie samodzielnie dokonać.

Na zupełnie innych źródłach oparta jest książka brytyjskiego historyka Christophera Andrew i byłego achiwisty KGB Vasilija Mitrochina, przynosząca sporo nowych informacji o działaniach radzieckiego wywiadu w Wielkiej Brytanii i w Europie w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej⁸⁶. Tom ten powstał dzięki odpisom z oryginalnych dokumentów, jakie Mitrochin poczynił w czasie pracy w archiwum KGB, a następnie po upadku ZSRR przekazał brytyjskiemu wywiadowi.

Ważną część brytyjskich publikacji naukowych poświęconych genezie II wojny światowej stanowią biografie postaci odgrywających wtedy najważniejsze role na scenie międzynarodowej. W centrum uwagi znajdują się brytyjscy politycy, a szczególnie premier Neville Chamberlain. Doczekał się on w ostatniej dekadzie wielu interesujących biografii, choć nadal nie ukazał się drugi tom jego oficjalnego, dobrze przyjętego, życiorysu pióra Davida Dilksa, który opisał na razie okres do 1929 r.⁸⁷

W biografiach widać spór historyczny, jaki toczy się wokół postaci Chamberlaina, choć w ostatnim dwudziestoleciu dominują autorzy starający się wykazać zrozumienie dla jego polityki, tak jak John Charmley w książce *Chamberlain and the Lost Peace*⁸⁸. Jego stosunek do bohatera dobrze oddaje zdanie z zakończenia, że „reputacja Chamberlaina jest dzisiaj lepsza niż kiedykolwiek wcześniej”. Bardziej krytycznie nastawiony do twórcy polityki appeasementu jest R. A. C. Parker w pracy *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, aczkolwiek dostrzega pozytywne aspekty jego polityki, twierdząc, że dzięki niemu Wielka Brytania przystąpiła zjednoczona 3 IX 1939 r. do wojny z Niemcami⁸⁹. Podobną ocenę działań Chamberlaina wyraża Frank McDonough w poświęconej mu biografii⁹⁰.

W przeciwieństwie do Charmleya nastawionego na usprawiedliwienie polityki Chamberlaina Graham Stewart opowiada się w swojej książce po stronie Winstona Churchilla, konfron-

⁸⁵ *Intelligence Co-operation between Poland and Great Britain during World War II*, vol. I: *The Report of the Anglo-Polish Historical Committee*, London 2005.

⁸⁶ Ch. Andrew, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York 1999.

⁸⁷ D. Dilks, *Neville Chamberlain*, vol. I: *Pioneering and Reform, 1869–1929*, Cambridge 1985.

⁸⁸ J. Charmley, *Chamberlain and the Lost Peace*, London 1989.

⁸⁹ R. A. C. Parker, *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, London 1993.

⁹⁰ F. McDonough, *Neville Chamberlain, appeasement, and the British road to war*, Manchester 1998.

tując życiorysy obu polityków⁹¹. Z kolei David Dutton staje w obronie Chamberlaina, starając się wskazać na skomplikowane realia, w jakich żył, i ograniczone możliwości działania jako usprawiedliwienie dla wyborów, które czynił⁹². W ten nurt wpisuje się również Robert Self z jedną z najnowszych biografii Neville'a Chamberlaina. Self, wydawca dwóch tomów listów Chamberlaina, próbuje zrehabilitować swojego bohatera⁹³.

Z biografii polityków i dyplomatów, którzy mieli wpływ na kształtowanie brytyjskiej polityki zagranicznej w 1939 r., interesująca wydaje się książka Andrew Robertsa poświęcona ówczesnemu ministrowi spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, lordowi Halifaxowi. Roberts w doskonale napisanej pracy broni wielu poczynań swojego bohatera⁹⁴. O zastępcy lorda Halifaxa, zwolenniku polityki appeasementu, Richardzie Butlerze, ukazała się krytyczna biografia Anthony'ego Howarda⁹⁵. Natomiast wspomniany już Peter Neville próbuje podważyć tezę o proniemieckim i bezkrytycznym wobec Hitlera nastawieniu brytyjskiego ambasadora w Berlinie Neville'a Hendersona w poświęconej mu książce⁹⁶.

Z oponentów polityki ustępstw najczęściej opisywany jest życiorys konserwatywnego posła, a od 3 IX 1939 r. pierwszego lorda admiralicji, Winstona S. Churchilla. Autorem tomów jego oficjalnej biografii, które dotyczą wydarzeń w 1939 r., jest Martin Gilbert⁹⁷. Jest on także wydawcą towarzyszącej jej serii dokumentów poświęconych życiu Churchilla⁹⁸. Bardziej krytycznie do swojego bohatera nastawiony jest John Charmley w książce *Churchill. The End of Glory*, twierdząc, że Churchillowi brakowało perspektywy, co przyniesie całkowite zniszczenie w wyniku wojny potęgi Niemiec⁹⁹. Najbardziej nieprzyjazna Churchillowi, oprócz publikacji Davida Irvinga, jest biografia autorstwa Clive'a Pontinga¹⁰⁰. Natomiast obiektywny obraz życia konserwatywnego polityka znajdziemy w dziełach R. A. C. Parkera¹⁰¹ i Roya Jenkinsa¹⁰².

Inny konserwatysta i przeciwnik polityki ustępstw wobec Hitlera, Anthony Eden, minister spraw zagranicznych do 1937 r., odgrywał mniejszą rolę niż Churchill w wydarzeniach poprzedzających wybuch II wojny światowej. Ze względu na późniejsze losy Eden doczekał się wielu biografii, w których 1939 r. nie zajmuje najważniejszego miejsca. Wśród nich ciągle przydatna jest książka Sydneya Astera¹⁰³. Krytycznie o poczynaniach Edena pisał David Carlton¹⁰⁴. Bardziej wyrozumiały był oficjalny biograf Edena Robert Rhodes James¹⁰⁵. Z kolei Victor Rothwell¹⁰⁶ skupił się na politycznych poczynaniach Edena kosztem jego życia prywatnego, a David

⁹¹ G. Stewart, *Burying Caesar. Churchill, Chamberlain and the Battle for the Tory Party*, London 1999.

⁹² D. Dutton, *Neville Chamberlain*, London 2001.

⁹³ R. Self, *Neville Chamberlain. A Biography*, Aldershot and Burlington 2006.

⁹⁴ A. Roberts, „The Holy Fox”. *A Life of Lord Halifax*, Basingstoke 1991.

⁹⁵ A. Howard, *Rab. The Life of R. A. Butler*, London 1987.

⁹⁶ P. Neville, *Appeasing Hitler. The Diplomacy of Sir Neville Henderson, 1937–39*, London 2000.

⁹⁷ M. Gilbert, *Winston S Churchill*: vol. V: *Prophet of Truth 1922–1939*, London 1979; vol. VI: *Finest Hour 1939–1941*, London 1983.

⁹⁸ W. S. Churchill, *The Coming of War, 1936–1939, Documents*, London 1982; *The Churchill War Papers*, vol. I: *Winston S. Churchill, At The Admiralty: September 1939–May 1940*, London 1993.

⁹⁹ J. Charmley, *Churchill. The End of Glory. A Political Biography*, London 1993.

¹⁰⁰ C. Poting, *Churchill*, London 1994.

¹⁰¹ R. A. C. Parker, *Churchill and Appeasement*, London 2000.

¹⁰² R. Jenkins, *Churchill*, London 2001.

¹⁰³ S. Aster, *Anthony Eden*, London 1976.

¹⁰⁴ D. Carlton, *Anthony Eden*, London 1981.

¹⁰⁵ R. Rhodes James, *Anthony Eden*, London 1987.

¹⁰⁶ V. Rothwell, *Anthony Eden. A Political Biography, 1931–57*, Manchester 1992.

Dutton wyżej ocenił jego działalność jako wojennego ministra spraw zagranicznych niż późniejszego premiera¹⁰⁷.

Szkic ten nie wyczerpuje tematu brytyjskiej literatury naukowej poświęconej genezie II wojny światowej i stanowi zarys najbardziej wartościowych tytułów. Niewątpliwie słabością prac brytyjskich badaczy jest to, że rzadko wykraczają poza literaturę i archiwa zachodnie, a język polski i rosyjski są najczęściej przez nich nieznanne. Warto też odnotować następującą zmianę pokoleniową wśród brytyjskich historyków. Na rynku pisarskim dominuje już generacja, która II wojny światowej nie doświadczyła w przeciwieństwie do autorów jeszcze z początku lat 70. XX w.

¹⁰⁷ D. Dutton, *Anthony Eden. A Life and Reputations*, New York 1997.